

TÜRKİYƏLİ ALİM XƏLİL FİKRƏTİN AZƏRBAYCAN QADIN MƏTBUATINDA ELMİ-PEDAQOJİ MƏQALƏLƏRİ

Pərvanə RZAYEVA*
Lətifə CƏLİLOVA***

Xülasə: Xəlil Fikrət Kanad 20-ci əsrin əvvəllərində dövlət tərəfindən Azərbaycanda təhsil sahəsində fəaliyyət göstərmək üçün dəvət edilən türk maarifçilərindən biridir. Onun Azərbaycandakı pedaqoji fəaliyyəti 1923-1926-cı illəri əhatə edir. Belə ki o, bu illər ərzində Bakı Dövlət Universitetində mühazirə demiş, mətbuat səhifələrində elmi-pedaqoji, psixoloji məqalələr çap etdirmişdi. Onun Azərbaycan xalqına göstərdiyi müstəsna xidmətlərdən ən önəmlisi anaların maarifləndirilməsi məqsədilə nəşr edilən, Azərbaycanın ilk qadın jurnalı olan “Şərq qadını” jurnalında çap etdirdiyi pedaqoji-psixoloji yazılar idi. Bu məqalələr körpəlik pedaqogikası, ailə tərbiyəsi, gigiyena, məktəbəqədər yaşlı uşaqların fiziki, əxlaqi, əmək, idraki, estetik tərbiyəsi haqqında mövzuları əhatə etməklə gənc anaları maarifləndirmək məqsədi daşıyırdı. Bu məqalədə Xəlil Fikrətin “Şərq qadını” jurnalında nəşr olunmuş məqalələrinin təhlili nəticəsində yaş dövrlərinə uyğun olaraq uşaqların əxlaq tərbiyəsinə dair pedaqoji fikirləri ümumiləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *Türk alim, Xəlil Fikrət, “Şərq qadını” jurnalı, tərbiyə, elmi-pedaqoji əlaqələr*

Scientific and Pedagogical Articles of Turkish Scientist Khalil Fikrat in the Azerbaijan Women's Press

Abstract: Khalil Fikret Kanad is one of the Turkish educators invited by the state to work in the field of education in Azerbaijan at the beginning of the 20th century. His pedagogical activity in Azerbaijan covers the years 1923-1926. During these years, he gave lectures at Baku State University and published scientific-pedagogical and psychological articles in the press. The most important of his exceptional services to the Azerbaijani people were the pedagogical-psychological articles he published in the first women's magazine of Azerbaijan, "Sharq Gadini", which was published for the purpose of educating mothers. These articles aimed to educate young mothers by covering topics such as early childhood pedagogy, family education, hygiene, and physical, moral, labor, cognitive, and aesthetic education of preschool children. This article summarizes Khalil Fikret's pedagogical ideas on the moral education of children according to their age groups, based on an analysis of his articles published in the magazine "Sharq Gadini".

Key Words: *Turkish scientist, Khalil Fikret, "Sharq Gadini" magazine, education, scientific-pedagogical relations.*

Giriş

1923-cü ildə hökumət Türkiyədən bir qrup türk aydınını - Xəlil Fikrət, İsmayıl Hikmət Ertaylan, Muhittin Birgen və başqalarını pedaqoji xidmət göstərmək üçün Azərbaycana dəvət etdi. Burada fəaliyyət göstərdikləri dövrdə həmin ziyalılar Azərbaycan pedaqogika tarixində pedaqoji biliklərə yiyələnmək, pedaqoji təcrübəyə tənqidi, yaradıcı münasibəti inkişaf etdirmək, tərbiyə və təhsilin elmi dəyərlərinə yiyələnmək, ideoloji və pedaqoji mədəniyyətin zənginləşdirilməsi, məkan-zaman baxımdan pedaqoji təfəkkürün inkişafı, pedaqoji təhsilin gedişi və nəticələri arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin dərk edilməsi istiqamətində əhəmiyyətli işlər görmüşdür. “Azərbaycanda kommunizmin bütün tətbiqlərini yaxından görən türk alimləri diqqətli davranaraq uzun müddət Bakıda uğurlu fəaliyyət göstərdilər” (Enver, 1973:182). Azərbaycanda uzunmüddətli pedaqoji fəaliyyəti ilə daha çox iz qoymuş bu alimlərdən ən önəmlisi Xəlil Fikrət olmuşdur. 1923-1926-cı illərdə Bakıda fəaliyyəti dövründə X. Fikrət ali məktəbdə pedaqogika və psixologiyadan dərslər deməklə yanaşı, Xalq Maarif Komissarlığında məktəbəqədər təhsil şöbəsinə də rəhbərlik edir, eyni zamanda mətbuatda təhsil mövzularında məqalələr dərc etdirirdi. Onun Azərbaycanda ilk qadın jurnalı olan “Şərq qadını”da dərc etdirdiyi məqalələr məzmununa görə Azərbaycan pedaqogikasını zənginləşdirərək anaların maarifləndirilməsi işində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Xəlil Fikrət 1892-ci il yanvarın 5-də Yunanıstanda türklərin məskunlaşdığı Serfis kəndində anadan olub. O, ibtidai təhsilini öz yaşadığı ərazidə almış, 10 yaşında monastırda

* Azerbaijan State Pedagogical University, rzayeva_1984@bk.ru

*** letife-celilova83@mail.ru

yeni açılmış rəssamlıq məktəbində davam etdirmişdir. X. Fikrət orta məktəbdə buraxılış imtahanlarını uğurla verdiyi üçün bir qrup türk gənci kimi Almaniyaya təhsil almağa göndərilib. Türk gənclərinin Almaniyaya ali təhsilə göndərilməsində məqsəd müasir təhsil sistemini öyrənmək və Avropa təhsil modelinə uyğun yeni türk məktəb sistemi yaratmaq idi. O, 1910-1912-ci illərdə gimnaziyaların birində alman dilini mükəmməl öyrənmiş, əvvəlcə Berlin Universitetində fəlsəfə, sonra Leypsiq Universitetinin pedaqogika fakültəsində təhsil almışdır. Bu ali məktəblərdə oxuması Xəlil Fikrətin görkəmli alim və müəllim kimi yetişməsində mühüm rol oynamışdır. O, Türkiyənin təhsil üzrə ilk fəlsəfə doktorlarından biridir. (Rüstəmov, 2013:22) Almaniyada oxuyarkən məşhur Berlin Universitetinin professoru Eduard Sprangerin doktorantı olmuş və “Pestalotsinin xalq məktəbi haqqında düşüncələri” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir. Almaniyada təhsil aldıqdan sonra Osmanlıya qayıdan Xəlil Fikrət Təhsil Nazirliyində məsləhətçi işləyib. Daha sonra İstanbulda bir sıra məktəblərdə dərs deyib. Onun Türkiyədə təhsilin əsas istiqaməti olan və ixtisaslı kadrlar hazırlayan “Köy İnstitutları”nın yaradılması istiqamətində də mühüm işləri olub (Enver, 1973:195; Rüstəmov, 2010:673).

Professor Fərrux Rüstəmov Xəlil Fikrət haqqında araşdırmalarında yazırdı ki, Bakıya dəvət edilərkən X.Fikrət Türkiyədə artıq tanınmış alim idi. O, Azərbaycanda yaşadığı dövrdə Bakı Dövlət Universitetində dərs deməklə yanaşı, həm də Xalq Maarif Komissarlığında məktəbəqədər təhsil sektoruna rəhbər təyin olunmuşdu. O, pedaqoji fikirlərə dair çox qiymətli məlumatların yer aldığı “Tədris və tərbiyə tarixi” adlı ikicildlik ana dilinə kitab yazmaqla Azərbaycan təhsilinə böyük dəstək göstərmişdir. O, həmçinin “Xarakter anlayışı və xarakter tərbiyəsi”, “Ailədə uşaq tərbiyəsi”, “Höte və Faust”, Pedaqoji”, “Muasir tərbiyə idealları və təhsildə yeniliklər”, “İş pedaqojisi”, “ “Milliyyət ideali və hərtərəfli milli tərbiyə”, və s. kitablarının da müəllifidir (Rüstəmov, 2013:27; Rüstəmov, 2014:14). Xəlil Fikrət Azərbaycanda elmi və pedaqoji fəaliyyətilə bərabər “Şərq qadını”, “Məktəb”, “Maarif və mədəniyyət”, “İnqilab və mədəniyyət”, “Maarif işçisi”, “Yeni məktəb”, kimi jurnallarda elmi-kütləvi, metodiki yazılar da çap etdirirdi.

Xəlil Fikrətin “Şərq qadını” jurnalında çap olunan məqalələri “Ailə tərbiyəsi” rubrikası altında kiçik yaşlı uşaqların təlim və tərbiyə mövzularını əhatə edirdi. “Şərq qadını” jurnalının yaradılmasında əsas məqsəd Azərbaycan qadınlarını elmi-publisistik, ictimai mövzularda maarifləndirmək, eləcə də, uşaq tərbiyəsinə dair pedaqoji biliklər çatdırmaqdan ibarət idi. Bu jurnal XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan qadınının mədəni və sosial təkamülünün nəzərə çarpan elementidir (Ackerpəzadə, 2015:185; Şahverdiyev, 2006:177)

Xəlil Fikrət “Şərq qadını” jurnalında çap olunan ilk məqalələrində pedaqogika elminin əhəmiyyəti, məqsəd və vəzifələrini izah edir, uşaq tərbiyə edən ananın nə üçün bu elmə bələd olmalı olduğuna aydınlıq gətirir və Azərbaycanda bu elmin vəziyyətini təsvir etmək məqsədilə yazırdı: “Ölkəmizdə pedaqogika deyilən elm hələ yeni doğulmuş uşaq vəziyyətindədir. Onun inkişafı üçün çox, çox çalışmalıyıq. Biz təhsildə inqilab yaratmağa hazırlaşmırıq. O inqilab olub və artıq bitib. Bizim vəzifəmiz inqilabın quruculuğunu başa çatdırmaqdır. Onu başa çatdırmağa çalışanlar təhsil binasına bir daş belə qoysalar, razı qala bilərlər”. (Şərq qadını, 1923, №2:33). O, yazırdı ki, ana övladını fiziki inkişafının qayğısına qalmaqla yanaşı, eləcə də idrak və düşüncələrini də inkişaf etdirməyi bilməlidir. Uşağın verdiyi suallara cavab vermək, onun hisslərini, düşüncələrini, emosiyalarını sağlam şəkildə inkişaf etdirmək istəyən ana pedaqogika elmini yaxşı bilməlidir.

Xəlil Fikrət qeyd edir ki, ananın ilk işi dünyaya gələn uşaqları altı yaşına qədər, yəni məktəb yaşına qədər yaşatmaq və yaşa uyğun bir tərbiyə verməkdir. 1-6 yaş arası uşaqları tərbiyə etmək asan məsələ deyil və tərbiyənin əsas hissəsi uşaqlarla ciddi formada məşğul olmaqdır. “Ailə tərbiyəsi güclü olmayan xalqın ümumi təhsili çürük və əsassızdır. Təmiz və möhkəm ailə tərbiyəsi bir millətin, bütövlükdə bəşəriyyətin kamilləşməsi üçün ən mühüm amildir. Ümumi təhsili eyni olan uşaqlar məktəb tərəfindən asanlıqla idarə oluna bilər” (Şərq

qadını, 1923, №2:34). “Şərq qadını” jurnalını araşdırdıqca görürük ki, Xəlil Fikrətin ailə tərbiyəsi mövzusunda yazıları silsilə formasındadır. Bu məqalələri çap etdirməkdə məqsədinin nə olduğunu izah edərək qeyd edir ki, ailə tərbiyəsi problemlərinin tamamilə həll olunacağını düşünmürük, amma bu sahədə vahid səy göstərilə, səriştəli şəxslərin hər biri bu mövzularda çıxış etsə, şübhəsiz ki, ailə tərbiyəsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində güclü addımlar atılacaq.

Pedaqogika tarixinin bütün dövrlərində uşaqların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təhsil nəzəriyyələri hazırlanır və müxtəlif meyarlar əsasında yaş dövrləşdirilməsi təcrübələri ortaya qoyulurdu. Tərbiyə prosesinin effektivliyi birbaşa uşaqların yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasından asılıdır. Xəlil Fikrət də “Şərq qadını” jurnalında çap olunan pedaqoji məqalələrində uşaqların yaş dövrlərini təsnif etmiş və onların yaşına uyğun olaraq tərbiyə işinin məzmun və formalarını qurmuşdur. Jurnalda yaş bölgüsü belə təsnif olunmuşdur:

- 1- ci dövr – uşağın doğulduğu ilk həftədən ibarətdir.
- 2- ci dövr – uşağın süd əmər dövrüdür ki, bir yaşın sonuna kimi davam edir.
- 3- cü dövr – uşaqıq dövrü adlanır və bir yaşından yeddi yaşına qədər olan dövrü əhatə edir.
- 4- cü dövr – yeddi yaşından ağıl başda olacağı zamana qədər (bölgüdə belə adlandırılmışdır).

Birinci dövrdən danışarkən müəllif uşaq dünyaya gələn kimi onun orqanizmində baş verən fizioloji dəyişikliklər haqqında məlumat verilir. Yazır ki, uşaq doğulan kimi onun orqanizmi dəyişir, çünki o vaxta qədər fəaliyyət göstərməyən bəzi orqanlar yeni mühitdə fəaliyyətə başlayır. Məsələn, ağciyərlər dərhal işə başlayır, qan dövrənə öz hərəkət tərzini dəyişir və s. Təbii tələbləri yerinə yetirərkən səhvə yol verməmək üçün bütün bunları hər bir ana bilməlidir. “Övladının tərbiyəsi ilə bağlı məsələlərə diqqət yetirmək bütün anaların vicdan borcudur” (Şərq qadını, 1923, №2:36).

Müəllifə görə, ilk həftədən sonra, uşağın süd əmər dövr başlayır və bu dövr təxminən 12 ay davam edir. Burada Xəlil Fikrət valideynlərə uşaqların aydan-aya böyüməsi, gündəlik qidalanma və yuxu rejimi kimi məsələlərə diqqət yetirməyi və uşaq tərbiyəsinə dair aşağıda qeyd olunanları daha geniş şəkildə həyata keçirilməyi məsləhət görür:

1. Fiziki tərbiyə.
2. Mənəvi tərbiyə.

Fiziki tərbiyəyə qidalanma, yuxu, hərəkət və gigiyena daxildir. Müəllif bunlar haqqında bir-bir məlumat verir və düzgün riayət etməyin faydalarını göstərir. O, bu problemlərlə bağlı anaların qarşısında duran vəzifələri izah etdikdən sonra vurğulayır ki, burada tərbiyəçinin şəxsi nümunəsi əsas hesab olunur. Çünki, uşaqların həm fiziki, həm də mənəvi-əxlaqi tərbiyəsində zəruri keyfiyyətlər vərdiş və təqlid yolu ilə əldə olunur.

Pedaqoq hesab edirdi ki, uşaqların inadkar və ağlayan böyüməməsi üçün valideynlər kiçik yaşlarından onlarla məqsədyönlü münasibət qurmalıdırlar. Məsələn, o, övladlarını sərt şəkildə böyüdən valideynlərə qarşı çıxır və onların mehriban, şən münasibətlərin əhatə etdiyi ailədə böyüməsini faydalı hesab edir. Valideynlər çox vaxt uşaqların təqlidçi olduğunu dərk etmirlər. Uşaqlar analarının, atalarının, dayələrinin, hətta tez-tez təmasda olduqları digər insanların hərəkətlərində, sifətlərində gördüklərini daim təkrarlayırlar. Üz ruhun güzgüsüdür. Uşaqlar qarşılarında qəzəbli, əsəbi, bədbəxt insanları görsələr, onlar da zaman keçdikcə qaraqabaq, əsəbi və hirsli olacaq. “Təcrübə göstərir ki, şən olmayan bədən tez xəstələnir. Şənlik bir növ güc-mənəvilikdir. İnsan qəmli olanda belə şənliyini itirməyə, kədər tez aradan qalxar” (Şərq qadını, 1924, №10:78). Buna görə də valideyn uşaqlara qarşı daim şən olmalı, onlarla bol-bol gülməli, oynamaqlıdır. Gülmək səhhətin atasıdır.

Müəllif südəmər dövrü haqqında vacib məlumatları çatdırdıqdan sonra jurnalın növbəti saylarında “uşaqıq dövrü” adlanan növbəti dövr haqqında məlumat verir. Bu dövr bir

yaşından yeddi yaşına qədər olan dövrü əhatə edir. Həmin dövrdə uşaqlar digər dövrlərə nisbətən “bədən, ağıl və düşüncə baxımından” daha sürətlə inkişaf edirlər.

Doktor Xəlil Fikrətin fikrincə, “uşaqlıq dövrü” özü də iki hissəyə bölünür. Birinci uşaqlıq dövrü: bir yaşıdan iki, üç və bəzi zəif uşaqlarda dörd yaşa kimi. İkinci uşaqlıq dövrü: dörd, beş, altı, zəif uşaqlarda isə bəzən yeddi yaşa qədər davam edir.

Müəllif qeyd edir ki, erkən uşaqlıq dövründə uşaqların bədəni ilkin olaraq son dərəcə zərif və incə olur. Onlar hava və su kimi xarici təsirlərə asanlıqla məruz qaldıqları üçün tez xəstələnirlər. Zaman keçdikcə uşaqların immun sistemi qüvvətlənir, xarici təsirlərə müqaviməti güclənir və nəticədə uşaqlıqda xəstəlik halları azalır.

Müəllif bu dövrdə uşaqların fizioloji, psixoloji, anatomik xüsusiyyətləri haqqında elmi məlumatlar verdikdən sonra hansı vəziyyətdə nələrə daha çox diqqət yetirilməsi lazım olduğunu izah edir. Məsələn, bu dövrdə “uşağın orqanizminə əlavə diqqət yetirilməlidir”. Bəs bu diqqət hansı obyektlərdə cəmlənməlidir ki, “uşaq orqanizmi” sağlam böyüsün? Bunun üçün uşağın qidalanmasına, bədəninin təmizliyinə, nəfəs aldığı havanın temperaturuna, yuxusuna, hiss orqanlarının və duyğularının məşqinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Bu dövr həm də uşaqlarda yaxşı və pis vərdişlərin güclü şəkildə kök salmağa başladığı dövrdür. Uşaq üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən məsələlər bəzən böyükələr üçün mənasız görünə bilər. Xəlil Fikrət kiçik uşaqlıq dövründə uşaqların əxlaq tərbiyəsinə dair pədaqoji fikirlərini də valideynlərin nəzərinə çatdırırdı. İlk olaraq o, uşaqların nəfsinin tərbiyə olunmasından danışır.

Uşağın hər şeyə “istəyirəm” deməməsi üçün onun kiçik yaşlarından nəfsini tərbiyə etmək vacibdir (Şərq qadını, 1924, №2:36). Belə ki, uşaq hər həvəs etdiyi şeyə sahib olarsa, davranış kontekstində acgözlük, xüsusilə də maddi varlıqlar, qida və ya diqqətlə bağlı ehtiyac duyduğundan, layiq olduğundan daha çox şey əldə etmək üçün həddindən artıq istəyə sahib olacaq. Bu, oyuncaqları bölüşmək istəməmək, yeni şeylərə daimi tələbat, lazım olduğundan daha çox yemək, böyükələrin və ya həmyaşıdların diqqətini çox vaxt başqalarının ehtiyacları və ya hissləri hesabına istəmək kimi davranışlarda özünü göstərə bilər.

Lakin uşaq tərbiyə olunarkən normal şəxsi maraqlarını problemli tamahkarlıqdan fərqləndirmək də aşılmalıdır. Uşaqlıq dövrü şəxsi maraq, uşaqların şəxsi sərhədləri, sahiblik və fərdiliyi öyrənərkən öz ehtiyaclarını və istəklərini prioritetləşdirdiyi inkişaf mərhələsidir. Bu davranış adətən müəyyən bir oyuncaqla oynamaq istəmək və ya sevimli yemək seçmək kimi anlarda müşahidə olunur. Bu, uşaqlar üçün müstəqillik ifadə etmək və ətraf aləmi anlamaq üçün bir üsula çevrilir.

Tamahkarlıq olduqda isə bu inkişaf şəxsi maraqlarından kənara çıxır və ehtiyacdən asılı olmayaraq, daha çox və davamlı arzu ilə xarakterizə olunur. Bu, tez-tez başqaları ilə bölüşməkdən imtina etmək, istədiklərini əldə etmək və bu zaman başqalarının hisslərinə və ya ehtiyaclarına az əhəmiyyət vermək kimi sosial münasibətlərə və emosional rifaha zərər verən davranışlara gətirib çıxarır. Bu acgözlük səviyyəsi uşağın sağlam sosial əlaqələr yaratmaq və başqaları ilə empatiya qurmaq qabiliyyətinə mane ola bilər. Həyatda ən böyük sərvət insanın qazancını ehtiyacları ilə uyğun şəkildə birləşdirməyə çalışması və başqalarının həyatına göz dikməməsidir. Bu mövzu ilə bağlı qədim yunan filosofu Sokrat haqqında Xəlil Fikrət belə bir hekayə yazır: “Sokrat bazara gedib evə döndükdən sonra həmişə əhvalı yüksələr, sevinər və gülərmiş. Səbəbini soruşanların cavabında: mən görürəm ki, bazarda hər cür naz-nemət var, hər dükanda çox şey var və hamı arılar kimi ora-bura qaçır, hər kəs bütün varlığını bu şeyləri əldə etməyə sərf edir. Amma, mən isə bu şeylərin heç birinə göz dikmədiyim üçün özümü çox xoşbəxt hesab edirəm” (Şərq qadını, 1924, №12:32). Ona görə də valideynlər övladlarını hər şeyə həris kimi tərbiyə etməsələr, onları bir çox əxlaqsızlıqlardan xilas etmiş olarlar. Bunun üçün valideyn uşağının şıltıqlığına fikir verməməli, onu sadə, düzgün, saf həyata alışdırmalıdır.

Xəlil Fikrətin bu dövrə aid anaların diqqətini cəlb etdiyi məqamlardan biri də uşaqların müstəqil hərəkət etməyə alışdırılmasından ibarətdir. Uşaqlar bu yaşda hər şeyi özləri etmək istəməyə çalışır. Bu tendensiya müstəqilliyin başlanğıcıdır ki, bu da inam və özünə hörmət, həmçinin motivasiya və əzmkarlığı artırır. Bu, uşağın öz həyatına nəzarət etdiyini hiss etməsinə imkan verir və özünə inamı artırır, sosial əlaqələr qurmaq və dünyaya töhfə vermək üçün vacib olan əhəmiyyət və aidiyyət hissi verir. Özünü dərk etmələrini və başqalarına qarşı həssaslıqlarını inkişaf etdirir, bu da onlara ətrafdakılara kömək etməyi öyrədir. Həmçinin onlara səriştəli və özlərinə qayğı göstərməyə qadir olduqlarına, yaxşı qərar verməyə imkan verir, çünki onlar ən yaxşı hesab etdikləri variantdan əvvəl müxtəlif variantları nəzərdən keçirmək azadlığına malikdirlər. Müstəqillik uşaqda sevinc hissi yaradır, çünki onlar öz hərəkətlərinin birbaşa nəticəsi kimi böyük nailiyyət və uğur hissini dadırlar. Hər şeyi özünü etmək daha asan olsa da, bu, uşağa tapşırığı yerinə yetirmək barədə heç nə öyrətmir. Onlara göstərin, öyrədin və sonra bu tapşırıqları özləri həll etsinlər. Əgər uşağın köməyə ehtiyacları yaranarsa, bunu valideyninə bildirəcək.

Birinci uşaqlıq dövrünə uşaqlarda yarana biləcək mənfi xüsusiyyətlərdən biri də qorxaqlıq və cəsarətsizlik kimi halların əmələ gəlməsidir. Əslində, bu, uşağın tərbiyə və ailə üzvləri ilə münasibətlərinin oynadığı xarici şəraitə cavabıdır. Uşaqda qorxuların ortaya çıxmasının bir çox mümkün səbəbləri var və onların hər biri açıq bir narahatlıq pozğunluğuna çevrilə bilən güclü bir emosional şoka səbəb ola bilər. Valideynlər arasında uşağın təhlükəsizliyi üçün artan narahatlıqlar uşağın şüurunu emosional olaraq uğursuzluq üçün proqramlaşdırır. Bu haqda nümunə gətirərək müəllif yazır ki, uşaqlar bəzən oynayanda, qaçarkən yığılıb bir-birini incidirlər. Belə vəziyyətlərdə valideynlər sükutu pozmamalı, heç nə olmamış kimi davranmalıdırlar. “Sənə nə olub?” “Haran əzildi?”, “Vay-vay” və s. bu kimi həssas və emosional sözlər demək doğru deyil. Çünki belə davrandığı zaman, uşaqda narahatlıq hissi yaranır, bu da tədricən elementar hərəkətlər, yeni yerlər və hadisələrlə bağlı izah olunmaz bir qorxuya çevrilir. Bu yaşdan uşaqlara “Özü yığılan ağlamaz” qaydası tətbiq edilməlidir. “Əks halda, uşaqlar qorxaq və qeyri-ciddi olur və gələcəkdə həyatın çətinlikləri qarşısında həmişə zəif və məğlub olacaqlar” (Şərq qadını, 1924, №8:23). Belə vəziyyətlərdə insan sakit olmalı, nə olursa olsun problemə sakit yanaşmalı və onun həllinə diqqət etməlidir.

İndi isə “Şərq qadını” jurnalında Xəlil Fikrət ikinci uşaqlıq dövrünə aid tərbiyə problemlərinə aid ümumiləşmələrə diqqət yetirək.

Jurnalın 1926-cı il 6 №-li sayında Xəlil Fikrət “Ailə tərbiyəsi” rublikasında “İkinci uşaqlıq dövründə tərbiyənin ümumi qaydaları” başlığı altında yaş dövrünə uyğun əxlaq tərbiyəsinin həyata keçirilmə yollarını şərh edir (Şərq qadını, 1926, №6:30).

Bu yaş dövründə diqqət ediləcək məsələlərdən ən önəmlisi uşaqların lovğa olmamasına çalışmaqdır. Uşaqlar özünə inamlı ola bilərlər və bu, əla bir şeydir, lakin inam və lovğalıq arasında nazik xətt olur. Əgər uşaq təkəbbürlü davranmağa başlayırsa, o, daha tez-tez öyünməyə, öz qüsurlarını gizlətməyə və ya başqalarını aşağı salmağa başlayacaq ki, özünü daha yaxşı hiss etsin. Lovğa uşağın yanında olmaq xoş deyil. Şişmiş eqosu və üstün rəftarı onun digər uşaqlar tərəfindən bəyənilməməsinə və tez-tez ondan çəkinməsinə səbəb olur. Heç bir valideyn övladının bu cür təcrübədən əziyyət çəkdiyini görmək istəmir. Uşağa həddən artıq tərif və diqqət yetirən valideynlər bəzən lovğa uşaq yetişdirirlər. Valideynlər bəzən uşaqlarının nailiyyətlərindən həddən artıq danışır və onun “şirinliyini” təbliğ edirlər. Üç-dörd yaşında “şirin” olan şey, uşaq böyüdükcə qəlizləşir və o, lovğa və ya təkəbbürlü olur. Lovğa olmaq özünü hər kəsdən üstün görmək, hər kəsə yuxarıdan aşağıya baxmaqdır.

Valideyn övladını təvazökar ruhda böyütməyə çalışmalıdır. Müəllif “Bunu necə etməlidir?” sualına belə cavab verir: “Əvvəla, valideyn başqalarının yanında “mənim oğlum belədir, mənim oğlum elədir, filan uşaq pisdir” kimi sözlər deməməlidir. Uşaq anasından və atasından eşitdiklərini doğru hesab edir və başqa uşaqları bəyənməməyə başlayır” (Şərq

qadını, 1925, №3:50). Lovğa, başqalarını sevməyən uşaq böyüyəndə öz həyatından da narazı olacaq.

Uşağı həddindən artıq qorumaq da lovğa olmasına səbəb olur. Heç bir valideyn övladının əzab çəkdiyini görməyi sevmir, ona görə də övladı səhv etmək istəyəndə “xilas etmək” normaldır. Uşağınızın fiziki zədələnmə riski olmadığı halda, müəllif deyir ki, bu istəyə qarşı durmalısınız. Çətinliklərin öhdəsindən gəlmək öz qabiliyyətlərinə arxayın olmaq üçün vacibdir. Uşaqlar öz səhvlərindən qorunduqda, yəni uğursuzluğa düçar olmalarına icazə verilmədikdə, onlar güclü və bacarıqlı olmağı məşq edə bilməzlər.

Daha sonra Xəlil Fikrət uşaqlarda ikinci uşaqılıq dövründə yalan danışma kimi mənfi xüsusiyyətlərin yaranmasının səbəblərini, bu xüsusiyyətlərin qarşısının alınması yollarını anaların diqqətinə çatdırır. Çünki uşaqlar 3-7 yaşlarda daha çox yalan danışmağa meyilli olurlar (Şərq qadını, 1926, №6:30). Bu haqda jurnalda müəllifin bir neçə məqaləsi dərc olunmuşdu. Onları təhlil edərək aşağıdakı ümumiləşdirmələri təqdim edirik.

İlk olaraq uşaqların yalan danışma səbəbləri kimi aşağıdakılar göstərilir:

1. Cəzadan yaxa qurtarmaq. Bu ən ümumi səbəbdir. Uşaqlar səhv etdikləri bir şeyə görə problem yaşamamaq üçün yalan danışa bilirlər. 2. Kiminsə hisslərini qorumaq üçün. Uşaqlarda empatiya inkişaf etdikcə, başqasının hisslərini incitməmək üçün yalan danışa bilirlər. 3. Əlaqə qazanmaq üçün: Yalan danışmaq uşağın ailəsi, dostları və ya dünyası ilə əlaqə axtarışı yolu ola bilər. 4. Çətinlik və ya səhv yadda qalan hadisələrə görə. Uşaqlar realılıqla fantaziyayı ayırd etməkdə çətinlik çəkə və ya baş verənləri səhv xatırlaya bilirlər. 5. Onlara maraqlıdır. Uşaqların ətraf mühiti anlamağa çalışarkən limitləri sınaqları təbiidir. 6. Nəzarət hissinin duymaq. Uşaqların öz dünyalarında muxtariyyət hissi lazımdır. Yalan danışmaq onların bir şeyə nəzarət etdiklərini hiss etmələrinin bir yoludur.

Bu səbəbləri başa düşmək uşaqlarımızı yalan danışarkən tutduğumuz zaman daha effektiv cavab verməyə kömək edə bilər. Bəs belə hallar baş verdiyi zaman dürüstlüyə təşviq edən müsbət valideyn yanaşmaları necə olmalıdır? Valideynlər aşağıdakı strategiyalardan istifadə edə bilər: 1. Sakit qalın: dərindən nəfəs alın və bunun böhran deyil, öyrənmə fürsəti olduğunu unutmayın. Sakit qalmaqla, uşağınızın həqiqəti söyləməsi üçün təhlükəsiz vəziyyət yaradırsınız. 2. Maraqlı olun: ittiham etmək və ya tələsik nəticə çıxarmaq əvəzinə, vəziyyəti daha yaxşı başa düşmək üçün suallar verin. Bu yanaşma uşağınızı hücumla məruz qalmadan öz perspektivini izah etməyə dəvət edir. 3. Onların səviyyəsində ünsiyyət qurun: Bu söhbəti edərkən, fiziki olaraq uşağınızın göz səviyyəsinə enin. Bu sadə hərəkət sizin dinləməyə hazır olduğunuzu göstərir ki, bu da uşağınızın özünü daha rahat və daha az qorxutmasına səbəb ola bilər. 4. Təbii cəzadan istifadə edin: Uşağınızı yalan danışdığına görə cəzalandırmaqdan əvəz, hərəkətlərinin təbii cəzasını yaşamasına icazə verin. (Aşağıda Xəlil Fikrətin təbii tərbiyə nəzəriyyəsinə aid nümunələrinə yer ayrılmışdır). 5. Dürüstlüyünü tərifləyin: Uşaq həqiqəti söylədikdə, xüsusən də çətin vəziyyətlərdə, onları cəsarətinə və dürüstlüyünə görə tərifləyin. Onların dürüstlüyünə diqqət yetirmək gələcəkdə daha çox həqiqəti söyləməyə təşviq edə bilər. (Şərq qadını, 1926, №6:31).

Nəhayət, heç vaxt uşağa yalançı deməyin. Bu, daha çox zərər verir və uşağınızın onlara etibar etmədiyinizi düşünməsinə səbəb olur.

Xəlil Fikrət pedaqoji əsərlərində J.J.Russonun təbii tərbiyə nəzəriyyəsinə əsaslanırdı. Russo iddi edirdi ki, uşaqların azadlığı bir sıra “təbii nəticələr”lə məhdudlaşdırılmalıdır. Təbiətə görə tərbiyə, insan qabiliyyətlərinin daxili inkişafı, hisslərin tədricən inkişafı prosesi vasitəsilə həyata keçirilir. Əgər uşaq pis bir iş görürsə, onun cəzası təbiətin verdiyi cəza olmalıdır. Bu, yalnız kiçik uşaqlar üçün deyil, böyüklər üçün də doğrudur. Hər halda, süni cəzalar, yəni insan tərbiyəsi məqsədi ilə nəzərdə tutulan cəzalar heç vaxt mənəviyyatın yüksəldilməsində təsirli olmamış və əksinə cinayətləri artırmışdır (Şərq qadını, 1925, №6:40).

Xəlil Fikrət yazır ki, uşaq yıxılıanda və ya başı stola dəyəndə bir ağrı hiss edir, bu ağrının xatirəsi uşağı gələcəkdə daha diqqətli edir və bu, uşaq üçün həyat təcrübəsidir. Çünki,

bu hallar dəfələrlə təkrarlanarsa, uşaq özünü daha yaxşı idarə etməyə başlayar. “Uşaq od qarışdırmaq üçün maşaya toxunarsa, əlini şamın alovuna salarsa, dərisinə qaynar su tökərsə, bu acı asanlıqla unudulmayacaq. Bu cür hadisələrin çoxunun verəcəyi dərslər o qədər dərin və çoxsaylıdır ki, uşaq gələcəkdə heç bir şəkildə həyatın sarsılmaz qanunlarına zidd getməməyə çalışacaq” (Şərq qadını, 1925, №3:50).

Müəllif daha bir nümunədə isə yazır ki, uşaq kağız parçası götürüb şamın üzərində yandırmaq istəyir. Doğru düşünməyən ana qəzadan qorxur və uşağa deyir: belə şey etmə! Etsən səni cəzalandıracağam! Ancaq bir az daha intellektli olan ananın yürütdüyü mühakimə isə belə olur: “Uşağın oynamasına mane olsam, onun da təcrübə qazanmasına mane olacağam. Uşağa “etmə” deməklə uşağı indi kiçik bir yanıqdan xilas edə bilərəm, amma bundan sonra nə olacaq? Uşaq bu təcrübəni indi mənim yanımda etməsə, ətrafında heç kim olmadığı zaman etməyə cəhd edəcək və bu vaxt böyük təhlükə baş verə bilər. Ən doğru hərəkət isə uşağın sərbəst oynamasına icazə vermək və təhlükəyə qarşı hazırlıqlı olmaqdır.

Bəs təbiətin verdiyi bu təbii cəzalar uşağa nə qazandıracaq? 1. Öz salamatçılığı üçün təcrübə qazanacaq. 2. Anasının töhmətinin onun xeyrinə olduğunu daha yaxşı başa düşəcək. Bu, onun anasını daha çox sevməsinə və onun sözlərinə daha çox əhəmiyyət verməsinə səbəb olacaq.

Müəllif ingilis pedaqoq Con Lokkdan sitat gətirərək yazır: “Həddindən artıq ağır cəza tərbiyə üçün çox zərərliyə. Çox cəzalandırılan uşaqların mükəmməl insan kimi böyüməsi nadirdir” (Şərq qadını, 1925, №9:45).

Xəlil Fikrət məqalələrindən belə nəticə çıxır ki, tərbiyənin məqsədi özünü idarə edə bilən insanlar yetişdirməkdir. Onlara daim cəzalandırırsınız, onlar özgüvənsiz olacaq, köləliyə öyrəşəcəklər. Bu halda onlar azad olmayacaq və gələcəkdə öz hərəkətlərinə nəzarət edə bilməyəcəklər. Ona görə də uşaqlar kiçik yaşlarından öz hərəkətlərinə, özünü idarə və nəzarət etməyə alışmalıdırlar. Həyatda hər bir inqilab təhlükəlidir. Ancaq ailəni tərk edib həyatın qarışıqlığına girmək daha təhlükəli inqilabdır. Bu inqilabı yaxşı idarə etməyin yeganə asan yolu uşaqları yavaş-yavaş özlərini idarə etməyə alışdırmaqdır. Buna görə də uşaq tərbiyəsində yaxşı düşünmək, öyrənmək, çətin vəziyyətlərdə əsəbiləşməmək, səbirli olmaq lazımdır. Bütün uşaqları isə eyni üsul ilə tərbiyə etmək mümkün deyil, onların gücünə, yaşına uyğun olaraq tərbiyə tətbiq etməyə çalışmaq lazımdır.

Xəlil Fikrətin Azərbaycandakı elmi-pedaqoji fəaliyyəti 1923-cü ildən 1926-cı ilə kimi davam edib. 1926-cı ildə o, təhsil nailiyyətləri ilə bütün Avropada məşhur olan Odenvald məktəbinin təcrübəsini öyrənmək üçün Almaniyaya gedir. O, bu səfərə Avropa təcrübəsini öyrənib Azərbaycanda tətbiq etmək arzuları ilə yollansa da həmin vaxt keçmiş SSRİ-də siyasi vəziyyətin gərginləşməsi səbəbindən Xəlil Fikrətə Azərbaycana qayıtmasığa icazə verilmir və o, 1927-ci ildə Almaniya dan birbaşa Türkiyəyə qayıdır.

Nəticə: Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan-Türkiyə arasında elmi-pedaqoji əlaqələrin inkişafında 1923-1926-cı illərdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş Xəlil Fikrət Kanadın müstəsna xidmətləri olmuşdur. Bu üç illik fəaliyyəti dövründə Türkiyənin təhsil üzrə ilk elmlər doktoru X. Fikrət Azərbaycanda uşaq tərbiyəsi mövzusu kimi dərin baxışlara və çoxşaxəli biliklərə malik olan məqalələri ilə anaların maarifləndirilməsində müstəsna xidmətlər göstərmişdir. Onun Azərbaycanda ilk qadın jurnalı olan “Şərq qadını” jurnalında çap olunmuş məqalələrini Azərbaycan qadınlarının inkişafı, kiçik yaşlı uşaqların təlim-tərbiyəsi, pedaqoji fikrinin təbliği istiqamətində görülmüş işlərdə yeni mərhələ adlandırmaq olar. Faktiki olaraq qeyri-məhdud miqdarda psixoloji, pedaqoji və metodiki məlumat əldə edən valideynlərin körpələrin, kiçik yaşlı uşaqların tərbiyəsi və təhsilində çətinliklərlə üzləşdiyi bir dövrdə Xəlil Fikrətin məqalələrində tərbiyə işinin məqsədləri, vəzifələri və prinsipləri təsvir edilmiş, valideyn funksiyaları, cəmiyyətdə ailə və ailə münasibətlərinin dəyəri önə çəkilmişdir. Bu məqalələr XX əsrin əvvəllərində uşaqların tərbiyəsi, sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsi məsələlərində ailəyə dəstək olmaqla bərabər, ailə

şəraitində uşaqların tərbiyəsi və təhsilinə yanaşmaların vəhdətinin təmin etmiş, ailənin ümumi tərbiyə potensialının artırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

- Аскерзаде, Q. A. (2015) Таваккулоглы А. История Азербайджанской журналистики. Баку:- 455 səh.
- Enver Kartekin, (1973) Devrim Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi, Sinan Yayınları, İstanbul, - səh. 267
- Rüstəmov, F.A. (2010) Pedaqogika tarixi / F.A.Rüstəmov. – Bakı: Elm və təhsil, – 752 s.
- Rüstəmov F.A. (2013) Azərbaycan-Türkiyə elmi-pedaqoji əlaqələrinin inkişafı tarixindən. Azərbaycan məktəbi №6, səh. 21-27
- Rüstəmov, F.A. (2014) Azərbaycan-Türkiyə elmi-pedaqoji əlaqələrinin inkişafında professor Xəlil Fikrətin rolu // Kəsp. – 23 oktyabr. – s.14-15.
- Şahverdiyev A. B. (2006) Azərbaycan mətbuatı tarixi. Bakı: Təhsil - 252 səh.
- X. Fikrət, (1923) Ailə tərbiyəsi, “Şərq qadını” jurnalı, №2. səh. 33-36
- X. Fikrət, (1924) Çocuqluq dövrü, “Şərq qadını” jurnalı, №8. səh. 18-23
- X. Fikrət, (1924) Çocuq əxlaqı və iradi tərbiyəsi, “Şərq qadını” jurnalı, №10. səh. 78-79
- X. Fikrət, (1924) Birinci çocuqluq dövründə fikri və əxlaqi tərbiyə, “Şərq qadını” jurnalı, №2. səh. 36-37
- X. Fikrət, (1924) Ailə tərbiyəsi, “Şərq qadını” jurnalı, №12. səh. 29-32
- X. Fikrət, (1925) Çocuqluq dövründə əxlaq tərbiyəsi, “Şərq qadını” jurnalı, №3. səh. 50-52
- X. Fikrət, (1925) Ailə tərbiyəsi, “Şərq qadını” jurnalı, №6. səh. 40-42
- X. Fikrət, (1925) Cəza və rəğbətləndirmə, “Şərq qadını” jurnalı, №9. səh. 45-46
- X. Fikrət, (1926) Ailə tərbiyəsi, “Şərq qadını” jurnalı, № 6. səh. 30-33